अथ

न्यायभाष्यपञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाढिद्धठुड़१४;नकम्

*** * ***

न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १ ।। विप्रतिपत्त्यऽप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति संक्षेपेणोक्तं तदिदानीं विर्भजनीयम्। निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यऽपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमऽतत्त्ववादिनं चाभिसंप्लवन्ते, तेषां विभागः--- प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तर- **मऽर्थान्तरं निरर्थकमऽविज्ञातार्थमऽपार्थकमऽप्राप्तकालं न्यून-** मऽधिक पुनरुक्तमऽननुभाषणमऽज्ञानमऽप्रतिभा विक्षेपो **मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽप-** सिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ।। १ ।। तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ।। १ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २ ।। **प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ।। २ ।। साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः, निदर्शनम्-- 'ऐन्द्रियकत्वादनित्यः शब्दो घटवत्' इतिकृते. अपर आह-- 'दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न तथा शब्दः ?' इति. (एवम्) प्रत्यवस्थिते. इदमाह-- 'यद्यैन्द्रियकं सामान्यं नित्यम् ? कामं घटो नित्योस्तु' इति, स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन् निगमनान्तमेव पक्षं जहाति. पक्षं जहत् प्रतिज्ञा जहातीत्युच्यते-- प्रतिज्ञाश्रयत्वात् पक्षस्यैति ।। २ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ३ ।।** प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ।। ३ ।। प्रतिज्ञातार्थः-- 'अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वाद् घटवत्' इत्युक्ते योऽस्य प्रतिषेधः= प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः-- 'सामान्यमैन्द्रियकं नित्यम्' इति तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पादिति= दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साधर्म्ययोगे धर्मभेदात्= सामान्यमैन्द्रियकं सर्वगतम् ऐन्द्रियकस्त्वऽसर्वगतो घट इति धर्मविकल्पात्. तदर्थं निर्देश इति साध्यसिद्ध्यर्थम्। कथम् ? यथा घटोऽसर्वगत एवं शब्दोप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति, तत्र-- 'अनित्यः शब्दः' इति पूर्वा प्रतिज्ञा. 'असर्वगतः' इति द्वितीया प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरम्। तत् कथं निग्रहस्थानमिति ?, न प्रतिज्ञायाः साधनं प्रतिज्ञान्तरं किं तु हेतुदृष्टान्तौ साधनं प्रतिज्ञायाः, तदेतदऽसाधनोपादानमऽनर्थकमिति. आनर्थक्यान्निग्रहस्थानमिति ।। ३ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ४ ।। **प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ।। ४ ।। 'गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यम्' इति प्रतिज्ञा. 'रूपादितोऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेः' इति हेतुः. सोयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः। कथम् ?, यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यम् ? रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेः (इति) नोपपद्यते, अथ रूपादिभ्योर्थान्तरस्यानुपलब्धिः ? गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति, नोपपद्यते, गुणव्यतिरिक्तं च द्रव्यं रूपादिभ्योर्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते= व्याहन्यते= न संभवतीति ।। ४ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ५ ।।** पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ।। ५ ।। 'अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात्' इत्युक्ते परो ब्रूयात्-- 'सामान्यमैन्द्रियकं न चानित्यमेवं शब्दोप्यैन्द्रियको न चानित्यः' इति. एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात्-- 'कः पुनराह अनित्यः शब्दः (इति) ?' इति. सोयं प्रतिज्ञातार्थनिढद्धठुड़१४;नवः प्रतिज्ञासंन्यास इति ।। ५ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ६ ।। **अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ।। ६ ।। निदर्शनम्-- 'एकप्रकृतीदं व्यक्तम्' इति प्रतिज्ञा. कस्माद् हेतोः ? 'एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्' 'मृत्पूर्वकाणां शरावादीनां दृष्टं परिमाणं यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान् विकारः' इति. दृष्टं च प्रतिविकारं परिमाणम्. अस्ति चेदं परिमाणं प्रतिव्यक्तम्, तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति। अस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानम्-- नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनां च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति। एवं प्रतयवस्थिते आह-- एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात्. सुखदुःखमोहसमन्वितं हीदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते. तत्र प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावे**

सत्येकप्रकृतित्वमिति। तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरं भवति, सति च हेत्वन्तरभावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानम्, हेत्वन्तर वचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते ? नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति-- प्रकृत्यन्तरोपादानात्, अथ नोपादीयते ?. दृष्टान्ते हेत्वर्थस्याऽनिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेः आनर्थक्याद् हेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति ।। ६ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ७ ।। प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमऽर्थान्तरम् ।। ७ ।। यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात्-- 'नित्यः शब्दः अस्पर्शत्वादिति हेतुः' हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनि प्रत्यये कृदन्तपदम्. पदं च-- नामाख्यातोपसर्गनिपाताः, अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद् विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम, क्रियाकारकसमुदायः.
कारकसंख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधायि आख्यातम्. धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम्, प्रयोगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः, उपसृज्यमानाः क्रियाऽवद्योतका उपसर्गाः, इत्येवमादि. तदर्थान्तरं वेदितव्यम् ।। ७ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ८ ।। **वर्णक्रमनिर्देशवद् निरर्थकम् ।। ८ ।। यथा 'नित्यः शब्दः कचटतपानां जबगडडुत्थ्;दशत्वात् झभञ्घढधषवत्' इति, एवंप्रकारं निरर्थकम्-- अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद् वर्णाः क्रमेण निर्दिश्यन्ते इति ।। ८ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ९ ।।** परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमऽविज्ञातार्थम् ।। ९ ।। यद् वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते
श्लिष्टशब्दमऽप्रतीतप्रयोगमऽतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातार्थम्, अविज्ञातार्थमऽसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति ।। ९ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १० ।। **पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धार्थमऽपार्थकम् ।। १० ।। यत्राऽनेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्ति इत्यऽसंबद्धार्थत्वं गृह्यते तत्समुदायार्थस्याऽपायादपार्थकं यथा-- 'दश दाडिडुत्थ्;मानि. षडडुत्थ्;पूपाः. कुण्डडुत्थ्;मजाजिनम्. पललपिण्डडुत्थ्;ः. अधरौरुकमेतत्. कुमार्याः प्राय्यं तस्याः पिता अप्रतिशीनः' इति ।। १० ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ११ ।।**
अवयवविपर्यासवचनमऽप्राप्तकालम् ।। ११ ।। प्रतिज्ञादीनामक्यवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः तत्रावयवविपर्यासेन वचनमऽप्राप्तकालम् असंबद्धार्थं निग्रहस्थानमिति ।। ११ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १२ ।। **हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ।। १२ ।। प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेवाप्यवयवेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानम्-- साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ।। १२ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १३ ।।** हेतूदाहरणाधिकमऽधिकम् ।। १३ ।। एकेन कृतत्वादन्यतरस्याऽऽनर्थक्यमिति, तदेतन्नियमाभ्युपगमे वेदितव्यमिति ।। १३ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १४ ।। **शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ।। १४ ।। अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमऽर्थपुनरुक्तं वा-- 'नित्यः शब्दः नित्यः शब्दः' इति शब्दपुनरुक्तम्. अर्थपुनरुक्तम्-- 'अनित्यः शब्दः. निरोधधर्मको ध्वानः' इति। अनुवादे त्वऽपुनरुक्तम्-- शब्दाभ्यासादर्थविशेषोपपत्तेः यथा-- "हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् १-१-३९" इति ।। १४ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १५ ।।** अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ।। १५ ।। पुनरुक्तमिति प्रकृतम्, निदर्शनम्-- 'उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यम्' इत्यक्त्वा अर्थादापन्नस्य योऽभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन ब्रूयात्-- 'अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यम्' इति तच्च पुनरुक्तं वेदितव्यम्-- अर्थसंप्रत्ययार्थे शब्दप्रयोगे प्रतीतः सोऽर्थोऽर्थापत्त्येति ।। १५ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १६ ।। **विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यऽप्रत्युच्चारणमऽननुभाषणम् ।। १६ ।। विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदऽप्रत्युच्चारणं तदऽननुभाषणं नाम निग्रहस्थानामिति, अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ? ।। ६ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १७ ।।** अविज्ञातं चाऽज्ञानम् ।। १७ ।। विज्ञातार्थस्य परिषदा. प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञान तदऽज्ञानं निग्रहस्थानमिति, अयं खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति ? ।। ७ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १८ ।। **उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ।। १८ ।। परपक्षप्रतिषेधः उत्तरं तद् यदा न प्रतिपद्यते ? तदा निगृहीतो भवति ।। १८ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १९ ।।** कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ।। १९ ।। यत्र कर्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति-- 'इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नऽवसिते पश्चात् कथयिष्यामि' इति (तत्) विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम्। एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रतिपद्यते इति ।। १९ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २०

।। स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ।। २० ।। यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्य= अनुद्धृत्य वदति-- 'भवत्पक्षेपि समानो दोषः' इति. स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन् परमतमऽनुजानातीति मतानुज्ञानाम निग्रहस्थानमापद्यते इति ।। २० ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २१ ।। निग्रहस्थानप्राप्तस्याऽनिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ।। २१ ।। पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः. तस्योपेक्षणम्= 'निग्रहस्थानं प्राप्तोसि' इत्यऽननुयोगः। एतच्च 'कस्य पराजयः ?' इत्यनुक्तया परिषदा वचनीयम्-- न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकौपीनं विवृणुयादिति ।। २१ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २२ ।। **अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ।। २२ ।। निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसायादऽनिग्रहस्थाने 'निगृहीतोसि' इति परं ब्रुवन् निरवनुगोज्याऽनुयोगाद् निरनुगोज्याऽनुयोगाद् निगृहीतो वेदितव्य इति ।। २२ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २३ ।।** सिद्धान्तमभ्युपेत्याऽनियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ।। २३ ।। कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्ययात्= अनियमात् कथां प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यो यथा-- 'न सदाऽऽत्मानं जहाति= न सतो विनाशः, नाऽसदाऽऽत्मानं लभते= नाऽसदुत्पद्यते' इति सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति--एकप्रकृतीदं व्यक्तम्-- विकाराणामन्वयदर्शनात्. मृदन्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वं तथा चायं व्यक्तभेदः सुखदुःखमोहसमन्वितो दृश्यते तस्मात् समन्वयदर्शनात् सुखादिभिरेकप्रकृतीदं विश्वमिति। एवमुक्तवानऽनुयुज्यते-- अथ प्रकृतिर्विकार इति कथं लक्षितव्यम् ? इति, यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः. यच्च धर्मान्तरं प्रवर्तते स विकार इति। सोऽयं प्रतिज्ञातार्थविपर्ययात्= अनियमात् कथां प्रसञ्जयति= प्रतिज्ञातं खल्वनेन-- नाऽसदाविर्भवति न सत्तिरो भवति' इति। सदसतोश्च तिरोभावाऽऽविर्भावमऽन्तरेण न कस्यचित् प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्च भवति, मृदि खल्वस्थितायां भविष्यति शरावादिलक्षणं धर्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति. अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः. तदेतद् मृद्धर्माणामपि न स्यात्, एवं प्रत्यवस्थितो यदि सतश्चाऽऽत्महानमऽसतश्चाऽऽत्मलाभमभ्युपैति ? तदस्याऽपसिद्धान्तो निग्रहस्थानं भवति, अथ नाभ्युपैति ? प्रक्षोऽस्य न सिध्यति ।। २३ ।। **हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ।। २४ ।। हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि। किं पुनर्लक्षणान्तरयोगाद् हेत्वाभासा निग्रहस्थानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वम् ? इत्यत आह-- यथोक्ता इति= हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रहस्थानभाव इति। ते इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ।। २४ ।। योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरम्। तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ।। ।। इति विद्वद्वरवात्स्यायनविरचिते न्यायभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।। ।। न्यायदर्शनं चेदं समाप्तम् ।।**